

СУЧАСНІСТЬ ЕТИКО-ФІЛОСОФСЬКОГО ПІДХОДУ ДО СПРАВЕДЛИВОСТІ А. СЕНА

Рецензія на монографію

Amartya Sen

«THE IDEA OF JUSTICE»

The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts, 2009. 497 p.

Зростання бідності та нерівності в усіх країнах світу викликає підвищений інтерес до теми справедливості. Робота сучасного політичного філософа, нобелівського лауреата Амартія Сена «Ідея справедливості» затверджує новий етичний підхід до питань бідності, нерівності доходів і можливостей та довготривалої стратегії їх подолання на основі нестандартного бачення проблеми справедливості як категорії морально-правового порядку, а також соціально-політичної свідомості. Справедливість у А. Сена виступає як етичний принцип регулювання відносин між людьми відповідно до соціального ідеалу. Загалом під цим кутом зору вона розглядалась й багатьма авторами, які вивчали справедливість до А. Сена. Однак у нього поняття справедливості містить у собі вимоги відповідності між її теоретичною трактовкою та практичною роллю відносно відстоювання індивідуумами своїх прав. Наближеність конструкції А. Сена до реальних життєвих проблем людей надає їй пріоритет над іншими аналогічними науковими течіями та концепціями ліберально-демократичного спрямування.

Хоча робота А. Сена «Ідея справедливості» була написана у 2009 році, вона й досі значиться у мейнстрімі наукових теорій соціально-економічного спрямування. З моменту публікації ця книга набула статусу класичної роботи і залишається у колі широкого ознайомлення всіх, хто цікавиться філософсько-політичними, соціальними та економічними дисциплінами. Проблема справедливості багатоаспектна і торкається всіх сфер людського життя, зокрема людського розвитку. Ця проблема не випадково опинилась й у центрі уваги такого видатного економіста, як А. Сен. З його точки зору етичні принципи та економічні процеси доповнюють один одного і тісно пов'язані цілями сталого розвитку і підвищенням добробуту населення. У своєму дослідженні А. Сен спирається на роботу одного з фундаторів класичної політекономії А. Сміта, зокрема на першу його роботу «Тео-

рія моральних почуттів», присвячену філософським проблемам етики. А. Сен вважає роботу А. Сміта дуже важливою і, на жаль, недооціненою сучасниками.

Усі концепції відомих дослідників проблем справедливості виходили з трансцендентального підходу до аналізу цієї категорії, що ґрунтується на теорії суспільного договору. Трансцендентальна ідея, або трансцендентальний інституціоналізм, за термінологією А. Сена, виходить з робіт представників епохи Просвітництва: Гоббса, Локка, Руссо, Канта. Всі історичні концепції справедливості авторів Просвітництва були еволюційними за характером і націлені на пошук якогось абстрактного поняття справедливості та критерію досягнення свободи і розподілу благ (ресурсів). Цьому, безумовно, мали відповідати певні інститути. Предметом теорії трансцендентальної справедливості є ідеально справедливе соціальне побудоване суспільство. На противагу А. Сен пропонує розглядати процес справедливості від «протилежного», тобто через боротьбу з несправедливістю. «Виявлення відстороненої несправедливості не тільки спонукає нас замислитися про справедливість і несправедливість, але і є, як я доводитиму в цій книзі, центральним моментом теорії справедливості. У запропонованому тут дослідженні констатація несправедливості часто виступатиме як відправний пункт для критичного обговорення» [1, р. vii—viii].¹

Серед аргументів А. Сен використовує фактичне спостереження за поведінкою людини і доводить, що її вибір залежить від багатьох умов і тому він не буває однозначним, а завжди є багатоваріантним. У зв'язку з цим автор заперечує можливість єдиної інтерпретації суспільного договору. Різні люди неоднаково розуміють його умови, що викликає й різні трактування поняття справедливості. У людей присутнє природне бажання усунути несправедливість, де дозволяє соціальна практика, то інститути при цьому не відіграють важливої ролі. Від них не вимагається виховувати почуття справедливої поведінки або дотримуватись етичних принципів. Тому природно побудовані інститути не є необхідним атрибутом досягнення справедливості. Подолати несправедливість можливо завдяки суспільному розумові, під яким розуміється суспільне обговорення між людьми з різною ідеологією і системою цінностей та із залученням раціональної аргументації, спрямованих на досягнення консенсусу відносно порівняльних оцінок» [1, р. 75—86; 124].

Відмовляючись від застосування жорстких інституціональних рамок у роботі теорії справедливості, А. Сен виходить з ідеології суспільного договору, основи якої закладені ще в VIII ст. і розвинені у XX ст. зокрема, Кеннетом Джозефом Ерроу. Ідея його теореми, відома як Парадокс Ерроу, полягає в тому, що в рамках ординалістського підходу не існує методу об'єднання індивідуальних переваг для трьох і більше альтернатив, який задовольняв би деяким цілком справедливим умовам і завжди давав би логічно несуперечливий результат². Головним

¹ Sen A. *The Idea of Justice*. The Belknap Press of Harvard University Press Cambridge, Massachusetts. 2009. 497 p. *Переклад тут і далі В. М. Новікова*.

² Ординалістська (порядкова) теорія корисності полягає в тому, що переваги індивідуума щодо запропонованих до вибору альтернатив, що неспроможні вимірюватися

висновком цього твердження є заперечення інституціонального механізму, в рамках якого можливо сформулювати практичну теорію справедливості. Сутність підходів до справедливості в системі твердих координат, які не можуть задовольнити суспільні потреби, А. Сен ілюструє на прикладі класичної літератури зокрема, із книги Ч. Діккенса «Великі сподівання». Також А. Сен наводить побутову ситуацію з трьома підходами до поняття справедливості. На основі трансцендентального методу автор не зміг розділити позицію жодного з трьох претендентів на справедливість і сформулювати загальний її принцип. Цим самим А. Сен у белетристичній формі продемонстрував, що автори класичних теорій не дають практичних відповідей на проблему справедливості. У своїй праці автор безкомпромісно констатує власну позицію: «У цій книзі, — пише А. Сен, — викладається теорія справедливості у широкому сенсі. Її мета — прояснити, як ми можемо підійти до питань зміцнення справедливості чи усунення несправедливості, а не пропонувати вирішення питань про природу досконалої справедливості. Це вказує на очевидні відмінності від найбільш значущих у сучасній моральній та політичній філософії теорій справедливості» [1, р. ix].

Наукова оригінальність роботи А. Сена полягає в тому, що він присвятив її видатному теоретикові політичної філософії та етики Д. Ролз і полемізує з ним. У своїй праці «Теорія справедливості» Д. Ролз намагався запропонувати моральну концепцію справедливості, альтернативну утилітаризму, і розглядав її крізь призму соціально-справедливого розподілу благ у суспільстві. Використовуючи кантівський підхід до теорії суспільного договору, Д. Ролз формулює «справедливість як чесність» і дотримується трансцендентальної теорії справедливості, що почала розповсюджуватись в епоху Нового часу і має сьогодні чимало прихильників. Полемізуючи з Д. Ролзом, А. Сен указує на очевидні відмінності власної точки зору від найбільш значимих у сучасній моральній та політичній філософії теорій справедливості. «Наприклад, відомий підхід Ролз до “справедливості як чесності” дає нам особливий набір “принципів справедливості”, які націлені виключно на встановлення “справедливих інститутів” (що дало можливість сформулювати базову структуру суспільства), і при цьому підкреслюється, що поведінка людей повинна повністю відповідати вимогам коректної роботи цих інститутів. Відповідно до запропонованого у цій книзі підходу до справедливості доводиться, що надлишковою увагою до інститутів (з якими, як вважають, поведінка узгоджується певним чином), втрачається із виду саме життя, котрим здатні жити люди, цим обумовлені деякі дуже важливі негаразди» [1, р. xi]. Істотну користь у справі укріплення справедливості може принести застосування порівняльного методу, який значно ширше за теоретичний апарат суспільного договору, що накладає певні обмеження.

З концепції А. Сена можна зробити висновок, що демократична процедура грає першорядну роль у концепції справедливості. Проте це ставить його теорію у

кількісно, а лише порівнюватися, тобто одна пропозиція гірше чи краще стосовно іншої. Протилежною до цієї теорії є кардиналістська (кількісна) теорія корисності.

вразливе становище. Справа в тому, що публічне обговорення як спосіб подолання проблеми конкуруючих підстав справедливості передбачає певний порядок дійств, «гру за правилами», оскільки лише дотримання норм забезпечення дає легітимність прийнятим рішенням для всіх індивідів. Тому в тріаду публічного міркування, демократії та глобальної справедливості А. Сен включає в якості інструментів інституціональний фактор. Незважаючи на те, що в запропонованому ним підході принципи справедливості визначаються не через інститути, а через життя і свободу людей, інститути все одно грають важливу інструментальну роль у встановленні справедливості. Разом із певними факторами індивідуальної та соціальної поведінки правильний вибір інститутів посідає критично важливе місце у зміцненні справедливості. Інститути роблять свій внесок у декількох випадках. Вони можуть безпосередньо впливати на життя людей, узгоджуючи їх життєдіяльність із розумно обґрунтованими цінностями. Інститути також важливі тому, що підтримують нашу здатність аналізувати запропоновані нами цінності та пріоритети, особливо коли є можливість публічного обговорення [1, р. xii—xiii].

Досконала глобальна справедливість, що, безумовно, може досягатися завдяки справедливому комплексу інститутів (навіть якби щось подібне можна було визначити, як підкреслює А. Сен) напевно зажадала б наявності суверенної глобальної держави. Проте при відсутності останньої питання глобальної справедливості трансценденталістам видаються невіршуваними. «Теорія справедливості, як вона формується у панівному нині трансцендентальному інституціоналізмі, зводить багато найважливіших питань справедливості до порожньої риторики, навіть якщо вона визнається “благомірною”» [1, р. 26].

У справедливості трансцендентального інституціоналізму майже немає місця для реалізації загальних принципів гуманної поведінки. Це обмеження слугує ілюстрацією того, що багато в чому доводиться відхилитися від панівних теорій справедливості. І це, як стверджує А. Сен, головна тема його книги [1, р. 26].

Критичність А. Сена та намагання оживити теорію справедливості уявляється набагато більш практичною та наближеною до нагальних проблем, ніж утопічні декларації поняття «справедливості як чесності». Глобальні положення теорії справедливості, викладені А. Сеном, відповідають довготривалій стратегії відновлення соціогуманітарних відносин в Україні.

Валерій Новіков

*доктор економічних наук, професор,
Інститут демографії та соціальних досліджень
ім. М. В. Птухи НАН України*